

РОЗДІЛ 12

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.091

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.38.56>

УКРАЇНСЬКА «ОДІССЕЯ» ЮРІЯ ПОКАЛЬЧУКА

UKRAINIAN “ODYSSEY” BY YURI POKALCHUK

Догадіна В.С.,

*orcid.org/0009-0000-5236-0049**аспірантка кафедри української літератури, компаративістики і гринченкознавства
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка*

У статті розглянуто специфіку використання античного інтертексту у творі українського письменника Юрія Покальчука «Одіссей, батько Ікара». Крізь призму образів поеми Гомера «Одіссея» автор осмислює національно-історичну ситуацію другої половини XX століття. У творі Ю. Покальчука Одіссей належить до поневоленої нації, а Валентина (Пенелопа) представляє сторону поневолювачів. Образ Валентини (Пенелопи) позбавлений своїх характерних рис, а саме вірності, відданості, героїчності та возвеличеності. Одіссей виступає виразником екзистенційних проблем пригнобленої нації. Їхні образи репрезентують антагоністичний зв'язок, що докорінно відрізняється від традиційного уявлення, створеного Гомером. Духовна прірва між Одіссеєм та його дружиною, викликана національною несумісністю, оприявлюється в тексті на рівні опозицій «село – Місто» та «свій – чужий».

У статті продемонстровано, що мотив повернення додому набуває рис духовної мандрівки, кінцевим пунктом якої є повернення до свого коріння та чітке усвідомлення того, що фізичне кохання не зможе подолати відчуття чужості. Для Одіссея знаком повернення до себе справжнього слугує порятунок життя іншого. Автор доводить, що людське щастя та душевний спокій можливі лише на рідній землі серед представників свого народу. Ця думка поглиблюється та уяскравлюється завдяки введенню в текст античного образу Антея, гіганта, якого не можна було здолати, поки від торкався ногами землі. Ситуація неправильного вибору і подальше її виправлення показана в образі Ігоря (Ікара), у випадку з яким письменник трансформує знайомий читачам фінал давньогрецького міфу. Ю. Покальчук вказує, що сучасний Ікар має можливість уникнути трагічного фіналу та повернутися до свого народу та справжньої своєї суті, але зробити це можливо лише очистившись вогнем і пройшовши через пекло війни, проявивши мужність і готовність до самопожертви.

Ключові слова: античний інтертекст, «Одіссея», Гомер, мотив повернення додому, Одіссей та Пенелопа, Ікар, Юрій Покальчук.

The article examines the specifics of using the antique intertext in the work of the Ukrainian writer Yuri Pokalchuk «Odysseus, Father of Icarus». Through the prism of the images of Homer's epic poem «The Odyssey», the author interprets the national-historical situation of the second half of the 20th century. In Yu. Pokalchuk's work, Odysseus belongs to the enslaved nation, and Valentyna (Penelope) represents the side of the enslavers. The image of Valentyna (Penelope) is devoid of her characteristic features, namely loyalty, devotion, heroism and magnificence. Odysseus acts as an exponent of the existential problems of the oppressed nation. Their images represent an antagonistic relationship that is fundamentally different from the traditional representation created by Homer. The spiritual abyss between Odysseus and his wife, caused by national incompatibility, is manifested in the text at the level of the oppositions «village – city» and «own – alien».

The article demonstrates that the motif of returning home takes on the features of a spiritual journey, the final point of which is a return to one's roots and a clear realization that physical love cannot overcome the feeling of alienation. For Odysseus, the sign of returning to his true self is the saving of another's life. The author proves that human happiness and peace of mind are possible only on one's native land among representatives of one's own people. This idea is deepened and clarified by introducing into the text the ancient image of Antaeus, a giant who could not be defeated as long as his feet touched the ground. The situation of the wrong choice and its subsequent correction is shown in the image of Ihor (Icarus), in the case of which the writer transforms the ending of the ancient Greek myth familiar to readers. Yu. Pokalchuk indicates that modern Icarus has the opportunity to avoid the tragic ending and return to his people and his true essence, but this is possible only by purifying himself with fire and going through the hell of war, showing courage and readiness for self-sacrifice.

Key words: ancient intertext, «Odyssey», Homer, motif of returning home, Odysseus and Penelope, Icarus, Yuri Pokalchuk.

Постановка проблеми. Важко заперечити вплив античності, зокрема побутово-фантастичної поеми Гомера «Одіссея» на становлення та розвиток європейської літератури. Уже античні

автори зверталися до поеми та створювали продовження, переробки тощо. Що було причиною цього? Можливо, факт всеохопності, універсальності та багатоплановості сюжетно-образного

матеріалу поеми. Не зник інтерес до античної спадщини та творчості Гомера і в сучасній літературі. Олександр Кеба зазначає, що саме в англomовній літературі «спостерігаємо найбільшу активність у художньо-естетичному осмисленні античної спадщини» [1, с. 34]. Не маючи щонайменшого наміру сперечатися з цим твердженням, хочемо стати на захист української літератури, яка протягом усього часу свого існування була активним реципієнтом античності та залишається ним досі. У межах цієї статті не стоїть завдання (хоча це дуже цікаво) дослідити ступінь активності рецепції спадщини стародавніх греків і римлян в англomовній і українській літературах. Ми спробуємо розглянути творчість українського письменника Юрія Покальчука на аспект наявності в ній античного компонента, а саме того, що стосується рецепції поеми Гомера «Одіссея».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На наше глибоке переконання і превеликий жаль, творчість українського письменника Юрія Покальчука не достатньо досліджена: незначна кількість рецензій на книги, кілька статей про особистість самого письменника та окремі розвідки, присвячені аналізу прозових творів та поетичних збірок. Але його творчий доробок, який включає літературно-критичні праці, переклади творів Х.-Л. Борхеса, Е. Гемінгвея, Д. Д. Селінджера, Х. Кортасара та інших, романи, збірки оповідань та повістей, сценарії до телефільмів тощо, заслуговує на більш послідовне та ґрунтовне вивчення. Його тексти, інтелектуала, талановитої і багатогранної особистості, позначені інтертекстуальністю, яка ставала предметом дослідження у праці Л. Макаренка та К. Івченко «Форми та функції інтертекстуальності в поезії Юрка Покальчука». Інтерес для І. Бестюк становила трансформація народнопісенного сюжету «Їхали козаки із Дону додому...» в поезії Василя Стуса та Юрка Покальчука. Але не менш продуктивними є і прозові тексти з погляду на наявність в них інтертекстуальних зв'язків. Предмет нашого зацікавлення становить наявність та трансформація античних сюжетів, образів та мотивів у прозі Юрія Покальчука. Наприклад, у його текстах «Храм Посейдона», «Усмішка Медузи», «Едіп народився в Дрогобичі» та «Одіссей, батько Ікара».

Постановка завдання. У цій статті зосередимося лише на одному з вищезазначених текстів та спробуємо дослідити специфіку використання античного інтертексту в повісті Юрія Покальчука «Одіссей, батько Ікара».

Виклад основного матеріалу. У центрі оповіді чоловік на ім'я Одіссей. Уведення до тка-

нини тексту літературно-художнього антропоніма з античної спадщини та ще й винесення його в заголовок твору актуалізує читацький досвід і накладає на протагоніста характерні риси. Ще нічого не знаючи про Одіссея Ю. Покальчука, ми вже підсвідомо сприймаємо його як мандрівника, людину, схильну до пригод, блукань та пошуків. І, дійсно, перед нами «командир екіпажу повітряного лайнера, що літав до багатьох великих міст» [2, с. 31] та спортсмен, що «захопився альпінізмом, бо підіймався щораз вище у небо в горах і на кожній з вершин почував себе якщо не володарем гір і повітря, то бодай одним з тих, хто володіє знанням про вищий сенс буття» [2, с. 32]. Проте ця подібність давньогрецького та українського Одіссеїв (незважаючи на те, що в Гомера переважає стихія моря, а не повітря) лежить на поверхні, тож варто заглибитися і поглянути, в чому насправді полягає «мандрівка» покальчківського Одіссея.

Наш бравий пілот, який має свої захоплення, одружений з молодшою від себе на 10 років приємною, русавою та блакитноокою дівчиною на ім'я Валентина та виховує доньку Тетяну. Здавалося, автор зображує нам реалізовану в професійному та особистому житті, а значить абсолютно щасливу, особистість. Але це, мабуть, і насторожує, змушує сумніватися та будувати різноманітні припущення. Один із варіантів, що, за аналогією з поемою Гомера «Одіссея», на персонажів чекають складні життєві випробування, за яких Одіссей буде змушений довго повертатися додому, а Валентина, як і Пенелопа, вірно чекатиме на чоловіка. Традиційно ми відносимо імена Одіссея та Пенелопи до почуттєвої сфери. Пригадаймо слова царя Ітаки про його дружину в Пісні п'ятій «Одіссеї»: *«Та лиш до неї я прагну й цілісні дні пориваюсь // Все ж повернутися додому й побачити день повороту»* [3]. А образ самої Пенелопи, яка чекала на повернення чоловіка довгих 20 років (до 10 років, що йшла Троянська війна, додаємо 10 років блукань Одіссея і його спроб прибути на Ітаку), вже давно утвердився як символ вірності та відданості в коханні. Проте автор пропонує нам інший варіант: *«Пенелопа з Валентини не вийшло, та вона нею і не намагалась ставати, хоч при одруженні, чи то пак до одруження, ніби збиралась бути вірною дружиною мандрівникові, що повсякчас перебував у роз'їздах»* [2, с. 31]. І справа зовсім не в подружній невірності або чомусь подібному. Ю. Покальчук розглядає набагато серйознішу проблему, може, навіть трагедію крізь призму античних образів, а саме неможливість для двох

побудувати міцний союз, якщо ці двоє мають різні погляди на національне питання і один представляє поневолену меншість, народ, чиє окремішнє існування не визнають, а інша належить до панівної і більшої за чисельністю групи населення, яка пригноблює і постійно утискає. Але до цього ще кілька зауваг.

Червоною ниткою крізь увесь текст проходять такі опозиції: «село – Місто (зберігаємо авторське написання)» і «свій – чужий». Одисей зростав у селі поблизу гір, «серед природи незаймано і чисто» [2, с. 29]. Саме гірська сільська місцевість слугує втіленням його коріння і справжності: це місце, де проживають споріднені духом люди, одностудії, чії дії так само як і його спрямовані на збереження своєї історії (недаремно автор наділяє батька Одисея професією вчителя історії, тобто, визначає його тим, хто в першу чергу виконує функцію акумулювання історії та призначений донести її іншим), мови та культури. Чого не можна сказати про Місто, яке «є тутешнім лише за географією і формальним адміністративним поділом» [2, с. 34]. Переїзд до Міста, яке уособлює «чу же», на навчання, а потім роботу спричиняє відхід від традицій предків, занурення в шквал пристрастей, віддалення від «свого» і своєї сутності, і як наслідок втрата душевної рівноваги. У Місті, в якому мешкають чужі люди, формується викривлений погляд на особистість Одисея: *«Кликали його з дитинства Одіком, в чужомовному середовищі це легко змінювалось на Додіка, що від певного часу означало такого собі придуркуватого чи пришелепуватого маминого сінка»* [2, с. 30]. І це зрозуміло: ніяка інша думка про нього не могла сформуватися в середовищі тих, хто говорить чужою, відмінною від його власної мовою, не сповідує загальнолюдських цінностей, не визнає свобод та права іншого народу на самовизначення. Вони ніколи не зрозуміли б Одисея і не визнали його рівним, що він чітко відчував: *«Одисей був єдиним місцевим серед льотчиків в аеропорту Міста. Всі решта – переважно з походження від старшого і від середнього національного брата. І хоч до Одисея ставились добре, але він майже хворобливо почував себе білою вороною серед представників тих інших націй, бо знав їхнє загальне ставлення до місцевого населення і цього краю взагалі. Вони вважали, що це їхня територія, місцеве населення – це дегенерована частина їхнього народу, а місцева мова має якісь давні зв'язки з їхньою, отож окремо Одисеевого народу гейби не існує та по всьому»* [2, с. 34].

Незважаючи на те, що Одисей усвідомлював, що являє собою Місто та хто він у ньому, дру-

жину, Валю, вибрав саме там. Вона народилася в Місті, про місцеве населення, з якого походив Одисей, майже нічого не знала. Її батьки проживали в Москві, куди вона часто їздила їх навідати. Почуття закоханості, фізична пристрасть між ними та жага до жіночого тіла змогли затуменити очі Одисея і не дозволили йому від самого початку побачити світоглядну прірву між ними. Він вирішив познайомити її зі своїми батьками та переконати їх прийняти не свою. Прикметно, що після перших відвідин батьківського дому між закоханими відбулася сварка: Валентина засуджує чоловіка, що той вдома їсть руками. Але справа не в самому факті поїдання їжі руками, а в тому, що це традиція його народу. У цих докорах насправді виявляється так би мовити алергія та відраза Валентини до традицій і звичаїв народу, який нею сприймається апріорі як нижчий, позбавлений високої культури. На фізичній близькості їхній шлюб протримався п'ять років, а після пара розлучилася. За словами Валі, що причиною руйнування їхньої родини стали маленька квартира, недостатньо висока зарплата Одисея та некомфортні умови життя, насправді приховуються різні національні інтереси та взагалі аспект їхньої наявності / відсутності, приналежності до різних культур та народів: його – до пригнобленого, її – до панівного. Такий зв'язок за своєю суттю неприродний, ворожий, **антагоністичний**. Він не містить і не може містити в собі потенціал до творення, а навпаки, лише до руйнування і нагадує боротьбу між здобиччу і хижаком, хазяїном і паразитом.

Розрив з Валентиною Одисей переживав дуже складно і боляче. Проте, мабуть, саме такою дорогою є ціна повернення до своїх початків після того, як сам від них віддалився в примарній надії прилаштуватися до чужих, які не стали рідними тобі та й ти своїм серед них так і не став. Допомогти йому подолати важкий шлях до себе справжнього зумів випадок. До Одисея, який був гарним альпіністом, звернувся його сусід, чий син Ігор пішов разом із місцевими хлопцями в гори і не повернувся. Одисей вирушив на його пошуки, навіть ризикнув на ніч залишитися в горах і даремно, бо під ранок почув жалібний голос. Ігор упав у провалля, але зачепився в гілках дерева та висів так другу добу. Протагоніст, ризикуючи власним життям, витягнув його самотужки, прив'язавши до своєї спини страховою мотузкою. Після цього випадку Одисей став гордістю свого роду і другим, хрещеним батьком для Ігоря, якому врятував життя. Для нього відкрився новий сенс існування: посприяти юній душі про-

славити уже свій власний рід. Недаремно епіграфом до свого твору Ю. Покальчук використовує слова Леонардо да Вінчі з праці «Кодекс про політ птахів»: *«Великий птах уперше починає свій лет зі спини велетенського лебедя, викликаючи захоплення цілого світу, заповнюючи переказами про себе усі літописи, і вічною славою вкриє гніздо, в якому народився»* [2, с. 29].

У свою чергу Ігор обіцяє, що колись, як буде потреба, врятує життя своєму другому батькові, навіть ціною власного. Одисей та Ігор приносять цю клятву не де-небудь, а в Святилищі, яке розташоване в їхньому селі. Чи не нагадує це давньогрецький храм? Усне слово в Стародавній Греції відіграло не менш важливе значення, ніж письмове. Тому, наприклад, до різних клятв або присяг ставилися серйозно, адже вони становили справжній ритуал, який символізував певні соціальні та культурні взаємини та потребував підготовки. А порушення клятви жорстоко каралося. Прослідкувати цей феномен можна в поемах Гомера або численних міфах. Часто клятви приносили в храмах, місцях, у яких, за віруваннями давніх, мешкали божества, згадуючи імена богів, назви предметів тощо. Тема не випадкова для творчості автора, бо Ю. Покальчук звертається до неї в іншому своєму оповіданні «Храм Посейдона», в якому образ давньогрецького храму стає ключовим і міститься в заголовку.

Після цього між Одисеем та Ігорем виникає міцний духовний зв'язок. Юнак вважає Одисея своїм наставником і навіть вирішує також стати льотчиком. Тут саме час повернутися до заголовку тексту і нагадати, що окрім літературно-художнього антропоніма «Одисей» у ньому є ще один – Ікар. Логічно припустити, що так званім «українським Ікаром» є Ігор. Хоча антропонім «Ікар» походить не з поеми Гомера «Одиссея», а з давньогрецької міфології, але також має відношення до мандрівки, руху, пересування тепер уже повітрям. І ті, хто хоч трохи знають її, помічають невідповідність. Бо згідно з міфом, Ікар – син не Одисея, а Дедала, великого скульптора і митця. Дедал та Ікар проживали на острові Крит, у царя Міноса, який не хотів їх відпускати. Маючи непересячний талант, Дедал все ж вигадав спосіб утечі. Він назбирав пир'я, яке потім зшив льняними нитками і скріпив воском, створивши таким чином для себе і свого сина крила. Перед польотом батько попередив сина, щоб той не опускався занадто низько над морем, аби не змочити пир'я, але й не підіймався занадто близько до сонця, яке може розтопити віск. Проте юнак настільки захопився польотом, що забув про перестороги батька,

полетів близько до сонця, чие проміння розтопило віск на крилах. Пир'я розлетілося, а Ікар упав з височини в море і загинув [4, с. 155–157]. Поки можемо припустити, що Ікар-Ігор теж «занадто високо злетить до неба» і, не дослухавшись порад свого мудрого наставника Одисея, буде за це покараний.

Життя в Місті змінило Ігоря, зробивши його пихатим та зарозумілим, хоча за цим крилася невпевненість, пов'язана з його національністю. Молодий та недосвідчений Ігор прагнув стати таким як і жителі Міста, а вказівки і поради Одисея викликали бунт: *«Який врешті сенс для окремої людини в тому патріотизмі? Чому я повинен будувати своє життя за якимись вказівками, коли я сам повинен мати звичайне людське право вибирати! Я сам хочу, розумієш, сам хочу вирішувати своє життя!»* [2, с. 57]. Подібні погляди віддаляли Ігоря від Одисея і від свого коріння, а остаточно це сталося через жінку.

За порадою товаришів Одисей та Ігор подалися на сезонну працю для пілотів до Норильська, де юнак зустрів її, жінку на ім'я Ліда. Ділова, весела і життєрадісна, забезпечена, але старша, розлучена і з дітьми, їй відразу сподобався Ігор. На жаль, жіночі чари та забезпечене життя переважили для Ігоря все інше і він вирішив переїхати до Ліди, в абсолютно чуже для себе середовище. Так само як і Одисей колись, Ігор обирає жінку, яка не належить до його народу, а тому не здатна по-справжньому зрозуміти його. Та й мети такої вона ніколи не переслідувала. Взаємини Ігоря і Ліди – це така ж модель хворобливих та антагоністичних за своєю суттю стосунків: *«Ліда була справжнім північним ділком, вміла робити гроші, мала зв'язки з місцевими діловарами, у неї було все схоплено, зв'язки де хочеш і з ким хочеш – одне слово, вогонь-жінка. Але в ній не було добра»* [2, с. 71]. Ліда схожа на те палюче сонце, яке лише видавалося досить приємним і до якого прагнув Ігор, але саме вона позбавила його «крил». А він пізно це зрозумів. Спільне життя негативно позначилося на чоловікові: поспувало його зовнішній вигляд, а найголовніше він втратив себе, у душі утворилася пустка.

Але на відміну від міфологічного Ікара, Ігор отримав можливість все виправити. І як це не жакливо, цим способом повернення до себе стала війна. З початком війни Ігор вирішив повернутися до Краю і боротися за свій народ, а всі заощадження, отримані на чужій землі, віддати на озброєння. Він поновлює спілкування з Одисеем, що стає явним показником виходу з душевної темряви. Як і Одисей, Ігор пробуджується до

життя і відчуває його смак лише в своєму Краї, поруч з рідними, які не зрадять і дадуть надійне оперття, бо сповідають ті ж принципи. Автор уводить до тексту ще один античний образ – Антея: *«Антей, якого переміг Геракл, був непереможний, доки торкався землі – яка давала йому силу. Рідна земля, земля-мати, свій народ, свої люди, а далі той зі своїх, хто найближчий. І тоді ти маєш тил і майбутнє, бо маєш минуле, тоді ти є вістря стріли, яка летить, бо за тобою є вiveness і продовження, ота пір'їна стріли і є її певність, що вона летить у ціль»* [2, с. 75]. Образ античного гіганта Антея – потужний символ сили, яку дає людині зв'язок зі своєю землею і своїм народом [5, с. 33].

Не випадково Одисей вигадав план використовувати дельтаплани, теж одне з його захоплень, для боротьби з ворогом (його винахід дозволяв нападати на ворожі позиції і нищити військову техніку, при тому залишаючись невидимим для ворога, оскільки дельтаплан, на відміну від літака, не вдавалося запеленгувати приладами), а Ігор допомагав цей план втілювати. Під час одного з таких польотів Одисея було поранено. Він розумів усю небезпеку і просив Ігоря повернутися на базу без нього. Як досвідчений фахівець, він усвідомлював, що один дельтаплан не витримає двох поранених пілотів і вони можуть обоє зірватися в море і загинути. Проте Ігор про це і чути нічого не хотів. Він твердо вирішив, що на базу вони повернуться вдвох. Багато років тому випадок з Ігорем, якого потрібно було витягнути з провалля і врятувати йому життя,

допоміг Одисеєві подолати власну прірву, усвідомити своє призначення, яке в свою чергу дає чітке розуміння, куди потрібно рухатися в житті. Тепер Ігор виконує дану колись Одисеєві клятву і рятує йому життя, ризикуючи власним. Після цього він сам пропонує Одисеєві піти до Святилища. Ігор, на відміну від міфологічного Ікара, не гине. Ця ситуація, спричинена війною і повернута на 180 градусів, є тією точкою, яка однозначно дає зрозуміти, що довга мандрівка нарешті завершена, син свого Краю після численних блукань на чужині та пошуків себе зумів гідно повернутися додому.

Висновки. У повісті «Одіссей, батько Ікара» Юрій Покальчук послуговується образами Одисея та Пенелопи для зображення деструктивних стосунків через національну несумісність подружжя. Одисей належить до поневоленого народу і намагається всюди і повсякчас нести свою культуру, а його дружина Валентина (Пенелопа) як представниця гнобителів не розуміє і не підтримує його. Відмінність у їхньому статусі підкреслено через опозиції «село – Місто» та «свій – чужий». Антагоністичний зв'язок призводить до розщеплення Одисеєвої душі та втрати життєвих орієнтирів. Його буквальний приїзд у місцевість, у якій він народився, і подальші дії насправді символізують духовну мандрівку, метою якої є відновлення його справжньої суті. Важливість міцного коріння, буття зі своїм народом підкреслено завдяки образу античного Антея. Для Ігоря (Ікара) повернення до свого коріння відбувається шляхом очищення через вогонь війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кеба О. Рецепція грецької античності в сучасному англійськомовному романі. Султанівські читання. 2020. Випуск 9. С. 33-48.
2. Покальчук Ю. Одисей, батько Ікара. Час прекрасний: повісті та оповідання / Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. Харків: Фоліо, 2005. С. 29-87.
3. Гомер. Одисея. / пер. Б. Тена URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=18757>
4. Кун М. А. Легенди і міфи Стародавньої Греції. Харків: Фоліо, 2008. 441 с.
5. Козовик І., Пономарів О. Словник античної міфології. 2-ге видання. Київ: Наукова думка, 1989. 240 с.